

дальність також є юридичним оцінюванням, проте її предметом є потенційна правомірна поведінка. Указівка у визначенні на сутнісні ознаки правової відповідальності знімає ці суперечності й призводить окремі відмінності «до спільного знаменника».

По-третє, у наведеному визначенні юридичне оцінювання відображає зв'язок позитивної й перспективної відповідальності, а також єдність їхньої об'єктивної та суб'єктивної сторін. У реалізації позитивної відповідальності оцінювання дається здійсненій поведінці, має позитивний або нейтральний характер. У реалізації перспективної відповідальності юридично оцінюється майбутня правомірна поведінка. З об'єктивної сторони юридичне оцінювання дається вираженими зовні суб'єктами та інстанціями, оцінюється правомірна поведінка особи. Із суб'єктивної сторони сама особа дає приватне юридичне оцінювання власній правомірній поведінці, організовуючи фактичні дії з урахуванням вимог правових норм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проблеми державотворення та правотворення в Україні (у контексті порівняльного правознавства та права на приватність) : матеріали круглого столу (22 травня 2009 р.). – Л. : ЛьвДУВС, 2009. – 304 с.
2. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права : [підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин, Н.М. Хома. – Л. : Новий світ-2000, 2007. – 584 с.
3. Відповідальність в управлінні : [монографія] / відп. ред. А.Е. Луньов, Б.М. Лазурев. – М., 1985.
4. Строгович М.С. Сутність юридичної відповідальності / М.С. Строгович // Радянська держава і право. – 1979. – № 5.
6. Оксамитний В.В. Правомірна поведінка особистості / В.В. Оксамитний. – К. : Наукова думка, 1985.
7. Кучинський В.А. Особистість. Свобода. Право / В.А. Кучинський. – М., 1978.
8. Кудрявцев В.Н. Право і поведінка / В.Н. Кудрявцев. – М., 1978.
9. Тюріна Н.І. Правомірна поведінка як об'єкт юридичного дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т.І. Тюріна. – Саратов, 2003.
10. Назаров Б.Л. Про юридичний аспект позитивної соціальної відповідальності / Б.Л. Назаров // Радянська держава і право. – 1981. – № 10.

УДК 340.1

ПРАВОВА ДОКТРИНА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ЇЇ МІСЦЕ ТА ЗВ'ЯЗОК З ІНШИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ

Губанов О.О., провідний юрист
центру досліджень проблем прав людини юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглянуті місце правової доктрини у правовій системі Європейського Союзу, а також її зв'язок з іншими елементами; досліджено структуру правової системи, аргументовано власне бачення переліку її основних складових, сформульовано авторське визначення.

Ключові слова: *правова доктрина, правова система, система права, правова ідеологія, правова система Європейського Союзу, джерела права Європейського Союзу.*

В статье рассмотрено место правовой доктрины в правовой системе Европейского Союза, а также ее связь с другими элементами; исследована структура правовой системы, аргументировано собственное видение перечня ее основных составляющих, сформулировано авторское определение.

Ключевые слова: *правовая доктрина, правовая система, система права, правовая идеология, правовая система Европейского Союза, источники права Европейского Союза.*

Gubanov O.O. LEGAL DOCTRINE AS AN ELEMENT OF LEGAL SYSTEM OF THE EUROPEAN UNION: ITS PLACE AND LINKS WITH OTHER ELEMENTS

The article is devoted to place of legal doctrine in legal system of the European Union, as well as to its links with other elements. The structure of legal system and list of its main components have been studied. The author's definition of legal system has been formulated.

Key words: *legal doctrine, legal system, system of law, legal ideology, legal system of the European Union, sources of law of the European Union.*

Постановка проблеми. Говорячи про сучасні державно-правові реалії, слід констатувати, що на поточному етапі розвитку української державності трансформаційні процеси, пов'язані із наближенням України до набуття статусу країни-члена ЄС, зачіпають усі сфери суспільного життя. Зокрема, триває гармонізація національного українського законодавства із європейським правом. Сфера правореалізації також зазнає кардинальних змін, що обумовлені необхідністю забезпечення дотримання

органами публічної влади в процесі здійснюваної ними правозастосовної діяльності основоположних прав людини та вимог законності.

Зазначене вказує на необхідність ґрунтовного дослідження основоположних засад розвитку та функціонування правової системи ЄС, що фактично виступають наріжним каменем загальнодержавної концепції системного переформатування органів публічної влади та реорганізації їхньої діяльності на прогресивних проєвропейських засадах.

Ступінь розробленості проблеми. Актуальність роботи обумовлюється також тим, що у наукових джерелах обрана проблематика жодного разу не виступала в якості предмета дослідження. На даному етапі можна вести мову про науковий доробок таких учених-правників, як Ю.А. Ведерніков, К.Г. Волинка, О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко, А.В. Папірна, О.Ф. Скакун, М.В. Цвік, які досліджували здебільшого поняття правової доктрини та її місце у системі джерел права, проте в контексті системи права ЄС це питання досліджується вперше.

Мета дослідження полягає у визначенні місця правової доктрини та її значення для правової системи ЄС у цілому на основі аналізу змісту та структури останньої, а також встановлення переліку її основних елементів та зв'язків між ними.

Виклад основного матеріалу. Переходячи до безпосереднього розгляду обраної проблематики, в першу чергу звернемося до визначення правової системи. Це поняття було введено у вітчизняну правову науку на початку 80-х років ХХ ст. З того часу і до сьогоднішнього дня вченими-правниками напрацьовано безліч дефініцій, формулювання яких безпосередньо залежить від того, які саме елементи автор включає до структури правової системи. Уніфікуючи численні наукові підходи, пропонуємо вести мову про широке та вузьке розуміння правової системи.

Так, із усіх досліджених нами підходів найбільш широке бачення змісту поняття правової системи репрезентоване О.В. Зайчук та Н.М. Оніщенко, які пропонують правову систему розглядати, як сукупність таких елементів: права у його об'єктивному розумінні, як сукупності створених і охоронюваних державою норм; законодавства, як форми вираження цих норм (нормативних актів); правових установ, які здійснюють правову політику держави; судової та іншої юридичної практики; механізму правового регулювання; правореалізаційного процесу (включаючи акти застосування і тлумачення); прав, свобод і обов'язків громадян (право в суб'єктивному значенні); системи утворених та функціонуючих у суспільстві правовідносин; законності і правопорядку; правової ідеології (правосвідомості, юридичної доктрини та теорії, правової культури тощо); суб'єктів права (індивідуальних і колективних); системних зв'язків, які забезпечують єдність, цілісність та стабільність системи; інших правових явищ (юридичної відповідальності, правосуб'єктності, правового статусу, законних інтересів тощо), які утворюють начебто «інфраструктуру правової системи» [1].

Обґрунтовуючи правильність такого підходу, науковці зазначають, що він найбільш повно окреслює обсяг поняття і характеризує правову систему як складне, цілісне структурне утворення в єдності всіх його складових частин. Водночас прагнення охопити всі структурні елементи змісту досліджуваного поняття не повинне призводити до їхнього невинного дублювання. Так, наприклад, дещо сумнівним вбачається розмежування судової, юридичної практики та право реалі-

заційного процесу, оскільки реалізація права включає в себе використання, застосування, виконання і дотримання норм права, що здійснюється в процесі практичної юридичної діяльності суб'єкта. Також недостатньо аргументована доцільність відокремлення правових установ, які здійснюють правову політику держави, від категорії суб'єктів права (індивідуальних та колективних). Водночас цілком логічним вбачається зазначення поряд із установами, що здійснюють правову політику держави, власне самої політики, яку, проте, не віднесено авторами до елементів правової системи. У свою чергу, суб'єктів права можна розглядати як один із обов'язкових елементів складу правовідносин, які виокремлюються в якості самостійної складової. Права, свободи і обов'язки громадян охоплюються змістом правовідносин.

Отже, достатньо поширеними недоліками більшості концепцій, у межах яких визначається структура правової системи (враховуючи, що розглянутий вище підхід є результатом узагальнення основних існуючих на сьогоднішній день поглядів на природу правової системи), є невинне дублювання елементів правової системи, зазначення поряд із загальними поняттями в якості самостійних елементів їх окремих складових, безсистемне та подекуди хаотичне наведення розгорнутої структури одних елементів, що межує із фрагментарною характеристикою інших, або навіть зазначенням їх окремих видів в якості самостійних складових.

Другим очевидним недоліком такого підходу є невизначеність чіткого, вичерпного переліку елементів правової системи, що виражається у формулюванні «інші правові явища».

Проте вже на цьому етапі аналізу структури правової системи можна цілком впевнено стверджувати, що правова доктрина є її невід'ємним елементом, який в межах запропонованого вище підходу охоплюється поняттям правової ідеології.

На дотримання принципу повноти та об'єктивності дослідження пропонуємо звернутися також до іншого, «вузького» і водночас найбільш поширеного, підходу до розуміння структури правової системи, розробленого О.Ф. Скакун. Так, в якості самостійних складових правової системи автор пропонує виділяти: 1) суб'єктів права – фізичних осіб (громадян, іноземців, осіб без громадянства та ін.), юридичних осіб – комерційні і некомерційні організації, державу, соціальні спільноти та ін.; 2) правові норми і принципи; 3) правові відносини, правову поведінку, юридичну практику, режим функціонування правової системи; 4) правову ідеологію, правову свідомість, правові погляди, правову культуру; 5) зв'язки між названими елементами, що визначають результат їх взаємодії – законність, правопорядок [2].

За критерієм взаємодії елементів правової системи О.Ф. Скакун виділяє п'ять підсистем її функціонування, зокрема такі: 1) інституційну – суб'єктний склад (суб'єкти права) як такий; 2) нормативну (регулятивну) – правові норми і принципи, що регулюють відносини між суб'єктами права, об'єктивовані та сис-

тематизовані в нормативно-правових актах; 3) ідеологічну – праворозуміння кожної людини, її правосвідомість і правова культура, можливість оцінити правове буття і вибрати варіант поведінки – правомірної та неправомірної; 4) функціональну – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правове виховання, правовідносини, юридична практика, через які формується, змінюється, здійснюється дія норм права; 5) комунікативну – інтегративні (сумуючі) зв'язки всіх підсистем функціонування правової системи суспільства в цілому, які визначають ефективність правового регулювання, законність і правопорядок [2].

Очевидною перевагою такого підходу є виокремлення в якості самостійної складової системи, поряд із її елементами, також взаємозв'язку між ними. Таке уточнення виглядає цілком справедливим та навіть необхідним, оскільки правова система є різновидом соціальних систем наряду із політичною, економічною, відповідно, система розуміється як щось ціле, що являє собою єдність закономірно розташованих і таких, що знаходяться у взаємозв'язку частин [3]. Отже, звертаючись до структури системи, в якості необхідних складових зазначимо власне складові елементи системи та взаємозв'язок між ними.

У межах цього дослідження зупинимося на двох основних підходах до визначення структури правової системи, зазначивши поряд із цим, що більшість інших концепцій зводяться, головним чином, до аргументації наявності чи відсутності одного із вищезазначених елементів, перелік яких наводився вище. Отже, проведений аналіз дозволяє на поточному етапі обґрунтувати авторське бачення структури правової системи.

В якості першого, системоутворюючого елемента, «ядра» правової системи, пропонуємо розглядати систему права. Система права – це об'єктивно обумовлена структура (будова) права, що виражає внутрішню узгодженість і єдність юридичних норм і одночасно їх поділ на відповідні галузі та інститути [4]. Встановлення співвідношення правової системи та системи права є достатньо поширеним у правовій доктрині способом визначення змісту кожного з цих понять. При цьому загально визнаною є точка зору, відповідно до якої правова система та система права розглядаються як ціле та частина відповідно, тобто система права є складовою правової системи.

Систему права слід також відмежовувати від системи законодавства (форми вираження права), яку деякі вчені розглядають в якості неодмінної складової правової системи. Слід зазначити, що нормативно-правові акти є лише однією з можливих форм закріплення та вираження норм права. Зокрема, такий підхід є правильним у межах романо-германської правової сім'ї. Водночас, наприклад, у межах англосаксонської правової сім'ї основним джерелом права виступає судовий прецедент. Для того, аби уникнути можливих суперечностей у тлумаченні, пропонуємо обмежитися тим, що система права (тобто право у його об'єктивному розумінні) є основним

елементом правової системи. Що стосується його джерел, то ми не вважаємо за доцільне їх виокремлювати в якості самостійної складової, адже проведення дослідження національних правових систем країн англосаксонської чи традиційної правової сім'ї само по собі зобов'язує до принципово іншого тлумачення понять та категорій з урахуванням наявної специфіки.

Також не вважаємо за доцільне як самостійний елемент правової системи розглядати право у його суб'єктивному розумінні, оскільки воно повністю охоплюється таким елементом правової системи, як правовідносини (їх змістом). Останні, на нашу думку, є неодмінною самостійною складовою правової системи, яка змістовно поглинає більшість наведених у аналізованих вище підходах елементів.

Обґрунтовуючи таке положення, звернемося до структури правовідносин. Склад правовідносин, як правило, розглядають як сукупність таких елементів: об'єкт (ті соціальні блага, з приводу яких виникають правовідносини), суб'єкти (усі особи, наділені правосуб'єктністю), зміст правовідносин (тобто права, свободи, законні інтереси та обов'язки суб'єктів), а також поведінка суб'єктів (тобто фактична реалізація учасниками правовідносин власної правосуб'єктності, що може виявлятися у формі дії або бездіяльності). Таким чином, правовідносини є сферою об'єктивізації юридично значущої діяльності чи бездіяльності суб'єктів, у межах якої вони реалізують норми права у будь-якій з можливих форм (використання, застосування, виконання і дотримання), тобто вдаються до реалізації права.

Третью й останньою складовою, на нашу думку, є правосвідомість. Правосвідомість визначається, як система відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль у забезпеченні загальнолюдських цінностей. У структурі правосвідомості виділяють такі елементи: 1) правова психологія – це структурний елемент правосвідомості, що включає правові почуття, настрої, інші емоційні сприйняття правових явищ. У структурі правової психології виділяють: сталі частини (настрої, почуття, переживання); пізнавальні частини (правові емпіричні знання, уявлення, погляди); емоційні складові (правові емоції, почуття, настрої); регулятивні елементи (правові звички, традиції); 2) правова ідеологія – це структурний елемент правосвідомості, який охоплює знання, уявлення, поняття про зміст права, що формуються в результаті правового виховання та юридичних наукових досліджень. У структурі правової ідеології виділяють такі складові: правові ідеї, теорії, переконання; правові поняття, правові категорії; правові принципи; 3) правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка становить процес перетворення норм права в реальну правову поведінку. У структурі поведінкової частини правосвідомості виділяють такі елементи: мотиви правової поведінки; правові установки, які є одним із найбільш складних компонентів правосвідомості. Вони

відображають не тільки готовність до певної правової поведінки, а й схильність до певних уявлень, оцінок правових явищ [5].

Поряд із трьома обов'язковими елементами слід зазначити також чинник, який забезпечує наявність системи – зв'язок між вказаними елементами.

Таким чином, детально розглянувши структуру правової системи, пропонуємо таку дефініцію досліджуваного поняття: правова система – це різновид соціальної системи, що являє собою єдність трьох елементів – системи права, правовідносин та правосвідомості, результатом функціонування якої є законність та правопорядок.

Виділяють національні правові системи, субнаціональні та наднаціональні. Правова система ЄС є прикладом наднаціональної правової системи, сформованої в межах романо-германської правової сім'ї. Відповідно, основними джерелами права ЄС є нормативно-правові акти – міжнародний договір та акти інститутів ЄС. Поряд із ними науковці пропонують виділяти також допоміжні джерела права, до яких відносять власні правові звичаї, сформовані всередині ЄС; загальні принципи права; правову доктрину; прецедентне право Суду ЄС [6].

Інші науковці формулюють перелік джерел права ЄС таким чином:

1. Основні джерела: а) Договір про Євросоюз (змінений і доповнений Маастрихтський договір про Європейський Союз 1992 р.); Договір про функціонування Євросоюзу (змінений і доповнений Римський договір про заснування Європейського економічного співтовариства 1957 р.); Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 р.; б) міжнародні угоди, укладені в ході імплементації положень установчих документів; в) цінності; г) міжнародні звичаї, що склалися в процесі діяльності ЄС; д) міжнародні угоди, укладені компетентними структурами ЄС з іншими суб'єктами міжнародного права; е) акти інститутів ЄС зобов'язального характеру у формі регламентів, директив, рішень, конвенцій, актів представників держав-членів, що засідають у Раді ЄС тощо; є) принципи права; ж) рішення органів співробітництва зобов'язального характеру, створених на основі міжнародних угод Співтовариства [7].

2. Допоміжні джерела права ЄС: а) акти інститутів ЄС рекомендаційного характеру у формі висновків, рекомендацій, кваліфікованих думок, декларацій тощо; б) рекомендаційні акти органів співробітництва, створених у рамках міжнародних договорів між ЄС і третіми країнами; в) рішення Суду ЄС; г) правова доктрина [7].

Як впливає із зазначеного вище, загальновизнаним є той факт, що правова доктрина є допоміжним джерелом права ЄС.

Сучасною наукою напрацьовано декілька підходів до визначення поняття правової доктрини, проте в контексті даної роботи доцільно розглядати її у значенні сукупності наукових робіт найавторитетніших дослідників у галузі держави і права, оскільки тільки в цьому значенні доктрину можна вважати джерелом права. Джерела права, у свою чергу,

– це способи закріплення і зовнішнього вираження правових норм.

Отже, якщо розглядати правову систему як сукупність трьох елементів (системи права, правовідносин та правосвідомості), то виявиться, що правова доктрина має відношення до кожного з них. Так, виступаючи формою закріплення правових норм (джерелом права), вона безпосередньо торкається нормативної (регулятивної) складової правової системи ЄС, тобто системи права, права у його об'єктивному розумінні, яке становить собою зміст джерел права. Отже, правову доктрину можна розглядати як один із аспектів нормативної складової правової системи ЄС.

Водночас право як сукупність правових норм визначає обсяг, правосуб'єктність та порядок її реалізації в межах другої складової правової системи – правовідносин. Саме тому правова доктрина як допоміжне джерело права має безпосереднє відношення й до цієї складової.

Проте найбільшу роль вона відіграє під час формування та зміни правосвідомості особи в межах такої її складової, як правова ідеологія, що включає правові ідеї, теорії, переконання; правові поняття, правові категорії; правові принципи. Водночас слід акцентувати увагу на тому, що до правової ідеології відносяться не всі правові погляди і уявлення, а тільки ті, що відповідають істинності та відображають закономірності правового життя суспільства, права і правових явищ. Це, насамперед, правові ідеї, принципи права, наукові теорії, розроблені правовою доктриною.

Правова ідеологія визначається, як вищий рівень правосвідомості, що становить собою систематизовану, виражену у правових категоріях (законності, справедливості, рівності, єдності прав та обов'язків і т. ін.), правових і наукових документах та втілену у об'єктивному праві науково обґрунтовану та схвалювану державою концепцію про роль права й способи використання його можливостей в інтересах розбудови правової держави, гарантованого забезпечення прав громадян і розвитку суспільства як гуманного і правового [8]. Виходячи зі змісту наведеного визначення, правова ідеологія повинна бути науково обґрунтованою, відповідно, формою її вираження є, поряд із правовими документами, наукові праці, тобто правова доктрина.

Правова ідеологія знаходиться у тісному зв'язку із національною та політичною ідеологією. Виділяють декілька рівнів існування кожної з них:

1) концептуально-теоретичний, або рівень соціальної філософії, суперідеології, на якому створюють концепції розвитку держави, розробляють нові системи цінностей, здатні регулювати поведінку людини на всіх інших рівнях;

2) програмно-політичний, чи, власне, ідеологічний, на якому система ідей, цінностей, ідеалів набуває форми цілей, «перекладається на мову» партійно-політичних програм, вимог, статутів, норм, гасел, передбачає вироблення стратегії і тактики дій. Тобто, разом з ідеологічними цілями розробляється питання

методів і засобів їх досягнення з допомогою вироблення відповідних нормативних правил;

3) актуалізований, або рівень масової свідомості, ідеології, який характеризує ступінь засвоєння масовою свідомістю ідей, цілей, ідеалів і цінностей відповідних ідеологій [9].

Правова доктрина найбільш суттєву роль відіграє в межах концептуально-теоретичного рівня існування правової ідеології, що є необхідною передумовою формування масової свідомості, її фундаментом.

Основне значення правової ідеології полягає у тому, що вона, будучи частиною соціального середовища, взаємодіє з іншими соціальними факторами (культурними, економічними тощо), що виступають рушійною силою розвитку країни та суспільства; а також у тому, що ідеологічні засоби, будучи неправовими (соціальними) засобами регуляторних процесів, впливають на моральне та правове виховання, наукове обґрунтування права, прогнозування соціальних наслідків правотворчості та правозастосування тощо [9]. Відповідно, все це вказує також на безумовну значущість правової доктрини, що визначає основоположні засади формування правової ідеології суспільства.

Що стосується правосвідомості як складової правової системи ЄС, то слід зазначити, що вона є більш прогресивною та засновується на вищому рівні правової обізнаності громадян, порівняно із правосвідомістю пересічного українця. Як цілком слушно з цього приводу зазначає О.О. Ганзенко, національна правова культура близька до загальноєвропейської, проте потребує значних змін, які полягають у юридичному закріпленні основних європейських ідеалів та цінностей у національному законодавстві та подальшій їх реалізації в повсякденній юридичній практиці [10].

Висновки. Вважаємо, цей бік проблеми є недостатньо висвітленим у наукових працях, необхідними є розробка та практичне впровадження засобів, реалізація конкретних способів формування прогресивної, гуманістичної європейської ідеології у громадян України, що позитивно відобразиться на загальному рівні їхньої правосвідомості та в подальшому втілиться у правовій поведінці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зайчук О.В., Онищенко Н.М. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник. – [Електронний ресурс] / О.В. Зайчук, Н.М. Онищенко. – Режим доступу : <http://www.ebk.net.ua/>.
2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. – [Електронний ресурс] / О.Ф. Скакун. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com/>.
3. Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова / под ред. Н.Ю. Шведовой. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://alcala.ru/>.
4. Волинка К.Г. Теорія держави і права : посібник. – [Електронний ресурс] / К.Г. Волинка. – Режим доступу : <http://textbooks.net.ua/>.
5. Ведерніков Ю.А., Папірна А.В. Теорія держави і права : навчальний посібник. – [Електронний ресурс] / Ю.А. Ведерніков, А.В. Папірна. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com/>.
6. Право Європейського Союзу : курс лекцій. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://studme.com.ua/>.
7. Аракелян М.Р. Право Європейського Союзу : підручник. – [Електронний ресурс] / М.Р. Аракелян. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com/>.
8. Андросюк В.Г. Юридична психологія : підручник. – [Електронний ресурс] / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв, П.О. Юхновець. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com/>.
9. Луцький А.І. Методологічні підходи до визначення взаємозв'язку національної, політичної та правової ідеологій. – [Електронний ресурс] / А.І. Луцький // Віче. – 2014. – № 4. – Режим доступу : <http://www.viche.info/>.
10. Ганзенко О.О. Формування правової культури українського суспільства в контексті підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. – [Електронний ресурс] / О.О. Ганзенко // Вісник Запорізького національного університету. – 2014. – № 3. – Режим доступу : <http://law.journalsofznu.zp.ua/>.